

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЖЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. Т. КАЛАШНИКОВА
НАУЧНОЕ СООБЩЕСТВО “ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ”
DIGITAL MEDIEVALIST SCHOLARLY COMMUNITY
ФОНДАЦИЯ „УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ “

Писменото наследство и информационните технологии

El'Manuscript–2014

Материали от V международна научна конференция
Варна, 15–20 септември 2014 г.

София · Ижевск
2014

Сборникът е издаден с финансовата подкрепа на Министерството на образованието и науката на Република България по процедура за подкрепа на международни научни форуми.

Отговорни редактори: проф. дфн В. А. Баранов
 доц. д-р В. Желязкова
 д-р А. М. Лаврентьев

Редактори: Нели Ганчева, Веселка Желязкова (български текст)
 О. В. Зуга, В. А. Баранов (руски текст)
 Кевин Хокинс (Kevin Hawkins) (английски текст)

Писменото наследство и информационните технологии [Текст] : материали от V международна науч. конф. (Варна, 15–20 септември 2014 г.) / отг. ред. В. А. Баранов, В. Желязкова, А. М. Лаврентьев. — София ; Ижевск, 2014. — 448 с.

Сборникът съдържа материали от конференция, посветена на разработването и създаването на съвременни средства за съхраняване, описване, обработка, анализ и публикуване на ръкописни и старопечатни книжовни паметници и исторически извори, а също и на въпросите за подготвянето на електронни ресурси в областта на хуманитаристиката и тяхното използване в научните изследвания и преподаването.

© Кирило-Методиевски научен център — БАН, 2014
© Ижевский государственный технический университет
им. М. Т. Калашникова, 2014
© Авторски колектив, 2014
© Лилия Тошкова — графичен дизайн на корицата, 2014

ISBN 978–954–9787–25–2

Състояние и перспективи на съвременната българска историческа лексикография. Тематичен речник на старобългарския език

Татяна Илиева

Историческа лексикография на българския език

The Current State and Prospects of Contemporary Bulgarian Diachronic Lexicography: A Thematic Dictionary of the Old Bulgarian Language

Tatyana Ilieva

This paper proposes a lexicographic model for a thematic dictionary of the Old Bulgarian language—that is, an arrangement of Old Bulgarian words by subject—which could serve as a template for diachronically presenting this type of lexical relation. The goals in creating this dictionary are also outlined here: the collection and interrelated lexicographic representation of the Old Bulgarian lexicon in a system of concepts that covers the respective part of reality and reflect the language picture of the world. The procedure to create such a dictionary is presented together with the range of sources to be used and the main method to search within the separate thematic groups. Some issues related to the macrostructure and microstructure of the dictionary are also discussed, and advantages to creating it are given.

Още известният руски езиковед В. В. Виноградов изтъква необходимостта думите в един език да се изучават в обединения по общ компонент на значението¹, или т. нар. лексико-семантични групи (ЛСГ) според терминологията на Р. М. Цейтлин². Оттук произтича и нуждата да се съставят разни видове аспекти речници, в които думите се описват в комплекси по семантично сходство. Като изключим списъците а терго към някои отделни паметници, листата с етимологичните гнезда към включения в речника на Садник-Айцетмюлер лексикален материал и труда на Н. Радович, които систематизират словника по интралингвистичен признак (словообразователен елемент)³, българската, респ. славянската

¹ Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слова // Виноградов, В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 165.

² Цейтлин, Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. М., 1977, с. 55.

³ Sadnik, L., R. Aitzetmüller Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, p. 211–341; Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. VII. Graz, 1975. Wortstellersverzeichnis. Rückläufiges Wörterbuch, p. 463–501; Radovich, N. Vocabolario palaeoslavo. I. Padova, 1975; Синайский патерик. Обратный словарь. Составили М. Думитреску и М. Стан. Index a tergo. București, 1976; Давидов, А. Обратен речник на „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма // Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, 16, 1981, № 2, с. 91–115; Paraenesis die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. 5.

Band. Herausgegeben von R. Aitzetmüller. Index. Rückläufiges Wörterbuch. (= MLSDV, T. XXVIII (XX, 5). Freiburg I. Br., 1990; Hansack, E. Die Lexik der altrussischen Version des "Jüdischen Krieges" des Flavius Josephus. Bd. 2. Rückläufiges Belegstellenverzeichnis (= Studia et exempla linguistic et philological. Series V: Lexica, t. II). Regensburg, 1990; Ribarova, Z. Indexy k Staroslověnskému slovníku/Indexes to the Old Church Slavonic Dictionary / Словоуказатели к Старословянскому словарю. Praha 2003; Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis von Karl H. Meyer. Glückstadt; Hamburg, 1935; Обратный словарь. Составила М. Думитреску // *Глаголы кыпчакского языка*. Кн. 3. Речници. Шумен, 2004, с. 5–49.

259

които назовават реалии, взаимно свързани в действителността, са например Природа, Физически свойства, Растения, Животни, Човек, Общество, Стопанство и пр. Такова организиране на лексемите по теми, подтеми или по-малки тематични гнезда ще позволи техните значения да бъдат възприемани не изолирано, както в обикновения тълковен речник, а взаимосвързано в системата от понятия, покриващи съответния отрязък от действителността, отразявайки езиковата картина на света.

Процедурата по съставянето на един такъв речник следва да започне с изготвянето на идеографски класификатор на изходния словник. За неговата направа е добре да се използва опитът на други подобни речници, особено Louw&Nida's Greek-English Lexicon of the New Testament: Based on Semantic Domains⁵, описващ един от най-важните текстове, залегнали в основата на старобългарската книжнина и изобщо на средновековната култура. Все пак класификационната схема не може да претендира за строга научност — до голяма степен тя е условна. При разработването на темите и подтемите в речника трябва да се обхванат всички най-важни области от живота и дейността на хората през онази далечна епоха. Следва да бъде отделено място на лексиката както на средновековната българска материална култура, така и на тази от духовната сфера. Само така ползвателят ще получи пълноценна представа за различните страни от тогавашното общество, за степента на неговото развитие.

Тематичният речник на средновековния български език следва да се изготви въз основа на езиковите сведения, които ни дават книжовните паметници от X–XIV в. Той ще се базира на:

- лексиката от класическия старобългарски корпус (по данни на Старославянският словарь и Старобългарски речник);
- словния ресурс на старобългарските паметници, съхранени в по-късни преписи (по данни на индекси към отделни паметници от Симеоновата епоха, както и по сведения на общите лексикографски трудове на Срезневски, Миклошич и Чешката АН);
- речевия фонд на някои среднобългарски паметници (по данни на индекси към отделни произведения от Търновската книжовна школа);
- за сравнение свидетелства от днешните диалекти и съвременния български книжовен език.

Извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал ще позволи цялостен поглед върху семантичната структура на реализираните в разнообразни контексти отделни лексикални единици, както и върху разните парадигматични отношения в отделните групи — синонимни, антонимни, хипонимни — в синхрония и диахрония.

⁵ [wiki.logos.com/Resource\\$3](http://wiki.logos.com/Resource$3).

Тематичните обединения в речника следва да включват кръг от лексика, отнасяща се до едно понятие, в която могат да влизат както отделни думи, така и словосъчетания — свободни и устойчиви, като същевременно се отразяват и оттенъците в значението на близки по смисъл единици. Доколкото характерна особеност на тези речници е честото повтаряне в различни теми на едни и същи думи в зависимост от тяхната семантика и съчетаемост, при необходимост трябва да се привеждат и семантизиращи текстови откъси, които да обосноват и да оправдаят включването на тази или онази дума в съответната тематична група.

Като основен способ за издирване членовете на отделните тематични групи е подходящ да се приложи методът на ключовите думи на Елъмслев — чрез наименованията на базовите за даденото общество в дадената епоха понятия да се определи както мрежата от подчинените думи, зависещи от тези наименования, така и съществуващата в тази мрежа йерархия⁶.

От съществено значение за пълнотата на информацията, особено в темите, свързани с материалната култура, е прилагането на достатъчен снимков материал, който да създаде ясна представа за предметната съотнесеност на коментираните реалии. При изясняване тяхната семантика е необходимо да се използват данните и от научни дисциплини като археология, етнология, етнография и фолклористика.

Разбира се, когато говорим за проект на тематичен речник на старобългарския език, непременно трябва да имаме предвид, че представяните в него тематични групи ще бъдат в по-голяма или по-малка степен дефективни, а някои дори напълно ще липсват заради фрагментарния и донякъде едностранчив характер на езиковите свидетелства в исторически план. Данните от различните редакции и изводи, както и разнообразните по характер косвени източници дават материал за определяне състава на реалите, но не непременно и за думите от определена лексико-семантична група. Днес ние не можем да докажем, че една или друга реалия се е назовавала точно с тази или онази дума (въпреки че много от тези наименования принадлежат към праславянския или общославянския фонд), ако в класическия старобългарски корпус не са регистрирани не само самите думи, но и техни енокоренни. Трябва да се отчита и разликата в значенията на едни и същи думи в отделните славянски наречия. Много показателен е съставът на текстологичните дублети в ръкописи с идентично съдържание, поради което тази информация е добре да намери място в речника.

Въпреки изказаните съображения един тематичен речник на старобългарския език ще бъде много полезен и за обучението на ученици и студенти, и за редица културно-исторически и собствено лингвистически изследвания. Той ще даде ясна представа за състава на отделните тематични групи, за фиксацията на техните членове в различните паметници, за разнообразните семантични и парадигма-

⁶ Елъмслев, Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике. Вып. 2. М., Прогресс, 1962, с. 136.

тични отношения между тях, ще подпомогне да се разкрие съдържанието на редица важни понятия за средновековното съзнание.

Приложение

Примерна разработка на тематична група Комуникации

- Думи и изрази, означаващи изобщо 'пътуване', 'тръгвам на път', 'на път съм':
пѣтъ ѿдѡς, πορεία, ὁδοιπορία 'пътуване'
пѣтъ нѣти, нѣти пѣтъмѣ; пѣтъмѣ шѣствовати; пѣтъ ходѣти, въ пѣтъ ходѣти ὁδοιποεῖν, ὁδοιποεῖν, τῆς ὁδοῦ ἔχεισθαι 'пътешествам, странствам'
пѣти сѧ ѡти τῆς ὁδοῦ λαμβάνεσθαι 'тръгвам на път'
на пѣтъ оходѣти ἀποδηεῖν 'отправлям се на път'
минѣти пѣтъмѣ ὁδῷ προβαίνειν 'преодолявам път'
оуспѣти пѣти оходѣти 'минавам част от пътя' διέρχεσθαι μέρος τι τῆς ὁδοῦ
пѣти гѣнати 'отправлям се на път'
вѣслѣдѣствовати пѣтъмѣ 'следвам, вървя подире'
пѣтошѣствие, пѣтъшѣствие, пѣтъноѣ ходѣние, (пѣтъноѣ) шѣствие πορεία, ὁδοιπορία, ἐπίβασις 'странстване, пътуване'
пѣтоуѣтросѣна ὁδοστρωσία 'пътешествие'
пѣтъшѣствовати 'приемам пътуване'
- Думи със значение 'лице, което пътува, намира се на път': пѣтънѣкъ, пѣтътѣкъ ὁδοιπόρος
вѣстънѣкъ, сѣлъ 'пратеник', изгонѣниа 'куриер', гостѣ 'търговец, чужденец'
- Пътни съоръжения
– Общи понятия:
пѣтъ ѿдѡς, πλατεία, λεωφόρος 'път'
пѣтъ сѣтворѣти ὁδοιποεῖν 'проправям, прокарвам път'
пѣтънын 'който се отнася до път, пътен'
пѣтициѣ у Срезн в късни паметници. Срв. нбг. мн.ч. от *пѣт* — *пѣтица*⁷.
вѣспѣтиѣ ἀνοδία 'липса на път и посока, обърканост'; *прен.* 'безцелност, отсъствие на нравствен ориентир'. Срв. нбг. *безпѣтица*.
вѣспѣтъно засвидетелствано само *прен.* 'безпѣтно, без нравствена посока, беззаконно'.

⁷ У Микл са регистрирани наименованията *пѣтънѣкъ*, *пѣтѣки* / *пѣтънѣки* пѣтъ 'път в права линия, без заобикаляне', употребени в Хрисовул на крал Душан. Срв. нбг. изрази *пряк път*, *пряка* (улица) 'улица, напречна на главната'. Срезн отбелязва в същото значение *пѣминца*, *пѣмын* (пѣтъ), (пѣтъ) *пѣмо*, въ *пѣмо* ἐπ' εὐθείας, а също и антонима *околница* — *пѣндоша* не *пѣминца*ни, но *околница*ю Никон.л.

БЕСПЪТЕНЪ ἀνοδος ‘безпътен, безцелен, объркан’, *прен.* ‘безнравствен’

дрѹмъ, дрѹмъ δρόμος ‘път, друм’

πρ'εχодъ διάβασις, transitus 'πρεход'

прѣходяще

προχодъ διάβασις, δίοδος, transitus ‘προход’

στυζα, στυζα τρίβος 'тясна утъпкана дия за пешеходци или животни, пътека'⁸, **ΤΕΖΔ**

ГОСТИНЬЦЪ, ГОСТИННИЦЪ, ГОСТИНЬНИЦА, ГОСТИННИЦА πλατεία, λεωφόρος, via publica, platea
'голям първокласен път'⁹

стыгна, стыгда, *μεξδα* *ρύμη*, *πλατεία* ‘път в населено място, проход между сгради, улица’

распятие πλατεία, γωνία τῶν πλατειῶν, ἀγορά, ὁδός, ἀμφοδον ‘кръстопът, пресечка’

– Думи със значение на ‘второкласен селски път’, *via vicinalis*:

КОЛЪНИКЪ, КОЛОВОЗЪ, КОЛОВОЗЪНИКЪ, ВОЗЪНИКЪ 'КОЛАРСКИ ПЪТ'

κολεῖται κολῆται λάκκος ‘дупка (в пътя)’

μостъ γέφυρα, pons

мостити, помостити ‘строя мост или път’

ПОМОСТНИТИ МОСТЪ, МОСТЪ ЗЪДАТИ 'ИЗГРАЖДАМ МОСТ'

мостовын, мостънъ 'който се отнася до мост' — мостъно зъдание Крм1262г.

бродъ διάβασις, πόρος, vadum 'плитко място, откъдето се преминава река'

- Начини и средства за придвижване

п'єшаховати 'ходя пеша'

пѣшии ‘пешеходец’

пѣшъскъ 'пешы'

ΚΟΝΉ, ΚΟΝΗΝΉ, ΚΟΝΗΣΚΉ ἵππου, τῶν ἵππων ‘отнасящ се до кон’

– Думи със значение ‘лице, което язди кон’:

ΚΟΝΥΝΙΚΤΉ ἱππεύς 'εздач, конник'

КОНЪННУЪСКЪ 'ОТНАСЯЩ СЕ ДО КОННИК, КОННИЧЕСКИ'

всадникъ (грц. ἐπιβάτης) ‘ездач, конник’ — οὐζοῦχъ всадника конныа два (грц. ἀναβάντας ἵπλεις δύο) Ис21:7; всадникъ двоконнын Ис21, 9¹⁰.

ОУЗДАУЪ 'ЕЗДАЧ, КОННИК' — ПО ОУМѢТѢИ ЖЕ ВАСНАНЕВЪКЪ САМОДЕРЖАВНОМУЪ ПРІАТІЮ ЛЕВНЪ
БЫ ОУЗДАУЪ И ЦОБЪСТВОВА ЛѢ КЪ И Е МЦЪ ГАМ.

СЪНОУЗЪНИКЪ, СЪНОУЗЪНЦЪ, СЪНОУЗЪНЫН

⁸ Срезн отбелязва със значение ‘пътека’ още думите *пѣтнкъ* и *пѣтъница*.

9. Произв. от гостъ 'чужденец, чуждоземен търговец', следователно с първоначална мотивация 'търговски път'.

¹⁰ Терминът **дълвоко̀ньнѣ** в цит. словосъч. отразява практиката на дълъг път да се взимат два коня за резерв.

– Термини за конско снаряжение¹¹:

врѣзда χαλινός, ἡνία, frenum, φιμός, capistrum

оузда χαλινός, κημός

осѣдлати

– Термини за превозното средство кола:

кола мн.ч. cursus, ἄμαξα, plaustrum

четвероколесна кола ‘четириколка’

возила, возница, возъ cursus ‘кола’¹²

колесница ἄρμα, cursus, колеснучънъ ‘който се отнася до колесница’

четвернучна колесница, четверосъноузна колесница, четвѣрокопна колесница
тетράορος ‘кола с четворен впряг’

оржжнѣ ἄρμα ‘бойна колесница’

крѣпига λαμπήνη

съноуздѣство, съноуздѣство ὄχημα

язднѣ у Срезн в паметник от XIII в.

– Наименования на части на коли:

колесо τροχός ‘колело’, колеснъ ‘който се отнася до колело’

ось ἄξων, axis

вѣстн / возитн (сѣ) + префиксални производни ‘придвижвам (се) на кола’

мѣсцѣ, мѣща ἡμίονος, mulus, мѣщнн ἡμιόνου, muli

осѣлѣ, осѣла ὄνος, ὄναριον

вѣльвѣдѣ камηλος

– Глаголи, означаващи действия, свързани с управлението на жива сила при транспорт:

вѣсѣдѣтн / сѣ / ἐπιβαίνω ‘качвам (се) на гърба на ездитно животно’

яздѣтн ‘яздя’

врѣздѣтн ἡνιοχεῖν, regere, aurigare

оуздѣтн regere, aurigare

съноузнѣствоватн, съноуздѣствоватн ἰππηλατεῖν

– Nomina agentis със значение ‘човек, който управлява, кара кола’:

коловоуздѣцѣ

возѣтан / возѣтан, возникъ

колеснучънникъ Срв. и нбг. диал. колесничник и колесничар.

¹¹ По-подробно вж. у Венедиков, Ив. Българската юзда // Известия на археологическия институт, 25, 1962, с. 57–62.

¹² Вероятно думите от този корен са специализирани в значение ‘товарна кола’. Срв. данните у Срезн за возъ в значение ‘товар като мерна единица’ — ѣ возъ жита ПоликПосл. Срв. у Н. Геров возъ ‘товаръ, колкото ся качва на едны кола’.

ορμηκῆνικῶν ἄρματῆλάτης ‘водач на бойна колесница’

сѣноу҃зньць, сѣноу҃зньнын ἡνίοχος auriga

колесѣнницѣгоннтель ἄρματῆλάτης

връзѣдѣннкѣ ἡνιοχεύς, auriga

– Наименование на ездаческото умение: врездѣснага хытрость

лекѣтннкѣ, локѣтнѣ λεκτίκιον, lectica

носно, носилци φορεῖον, vehiculum

къркыга, къркыза βαστέρνιον, lectica

одръ

- Наименования на пътническа екипировка¹³:

мѣхъ ἄσκος, pellis ‘мех, кожа на животно, одрана по специален начин и направена като съд, торба за пълнене с нещо’

мѣшьць ἄσκος, πήρα ‘малък мех, кесия’

пѣра πήρα ‘торба, кесия’

дисагъ πήρα

аскъ, гаскъ, кравиц, кравица, кравица, кошъ, кошль, кошница — наименования на съдове, направени от тънки преплетени пръчки

ковъуѣтъ ковъуѣжць γλωσσόκομον ‘сандък’

ларъ, ларьць

- Поминък, свързан с пътя:

гостнница, гостнница ξενοδοκεῖον, πανδοκεῖον ‘хан, странноприемница’

гостнннкѣ ξενοδοκεύς ‘ханджия’

къръума, крѣума; къръумница₁ καπελειον, ταβέρνα ‘кръчма’

къръумаръ, къръумннкѣ κάπηλος ‘съдържател на кръчма, кръчмар’

къръумннъскѣ, къръумнннн тоῦ καπήλου ‘който се отнася или принадлежи на кръчмар’

къръумствовати καπηλεύειν ‘държа кръчма, занимавам се с дребна търговия’

къръумнчага, къръумнница₂ γυναῖς τοῦ καπήλου ‘кръчмарка, жена на кръчмар’

¹³ Н. Геров отбелязва във възрожденския език наличието на думите: дисагы ‘два торби на два-та краи на единъ кѣсъ платъ за да ся прѣмѣтатъ на самаръ или на сѣдло на конь за носене въ тѣхъ едно друго на пътъ’; огнѣво,огнѣвце, огнило, огнище ‘отъ стоманъ направена справѣ, съ коюто цѣкѣтъ огнь и охващѣтъ ножевы’. Вж. също у Срезн огнѣво, огнѣвце в по-късни руски паметници.

- Наименования на тегоби върху населението за предоставяне на царските хора безплатно или на ниски цени храна, подслон, помощ в превоза и охрана от местните селяни: „даване на добитък и ангария“¹⁴, *парангария*, *псозомия*¹⁵, *лнтата*¹⁶, *приселница*, *постон*¹⁷
- Глоби, осигуряващи защита на пътуващите:
коньска кражба, *коньскын татъ* ‘конска кражба’ — вид глоба, която селото заплаща за кражба на коне на негова територия, ако извършителят не бъде открит;
фоунъ — парична глоба, която населено място плаща за убийство на негова територия, ако извършителят не бъде открит.
развон — парична глоба, която населено място плаща за грабеж на негова територия, ако извършителят не бъде открит.
- Налози, определяни от държавата за ползване на пътищата, грц. *διαβατικὰ*: *коумеръкъ*¹⁸ *дѣавато*¹⁹, *броднина*²⁰, *мостнина*²¹, *пжтъ* ‘право на преминаване’, *чнстын пжтъ*, *пжтъ датн* у Срезн, срв. в нбг. ‘давам път’, ‘чист път’.
- Наименования на документи за уреждане на привилегии при пътуване — грамоти: *писъма*, *грамота*
– думи за означаване ‘лице, което напада пътници и ги обира с насилие’, респ. ‘действие на такова лице’:
развон, *развонникъ*, *развонничунн*, *развонничъскъ* ‘отнасящ се до разбойник’
оувонникъ, *хыщъникъ*, *грабнтель*, *грабнтн*
термини за надзор върху пътищата: *стражнѣ*, *стражнѣе*, *стражъва*, *стражъда*, *стражъ-ница* ‘стражева кула’, ‘къща на пазач’, ‘стража’

¹⁴ Задължение на населението за безплатен труд или за безплатно предоставяне при поискване на превозни средства и домашни животни.

¹⁵ Задължение на селяните да снабдяват с провизии — хляб, месо, вино, храна за добитък и пр., безплатно или на ниски цени изброените в грамотата държавни служители, а вероятно и войската.

¹⁶ Задължение на населението да дава подслон и храна на минаващи през населеното място войници и длъжностни лица.

¹⁷ Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. 2. С., 1944, с. 312–313, 322.

¹⁸ *коумеръкъ* — мито, плащано за търговски стоки.

¹⁹ *дѣавато* — налог за преминаване на река и по брод, и по мост.

²⁰ *броднина* — налог за преминаване на река по брод

²¹ *мостънина* — мостнина, налог за преминаване на река по мост. Срв. у Срезн. *мостовъщн-на*, *полмостъноѣ*.